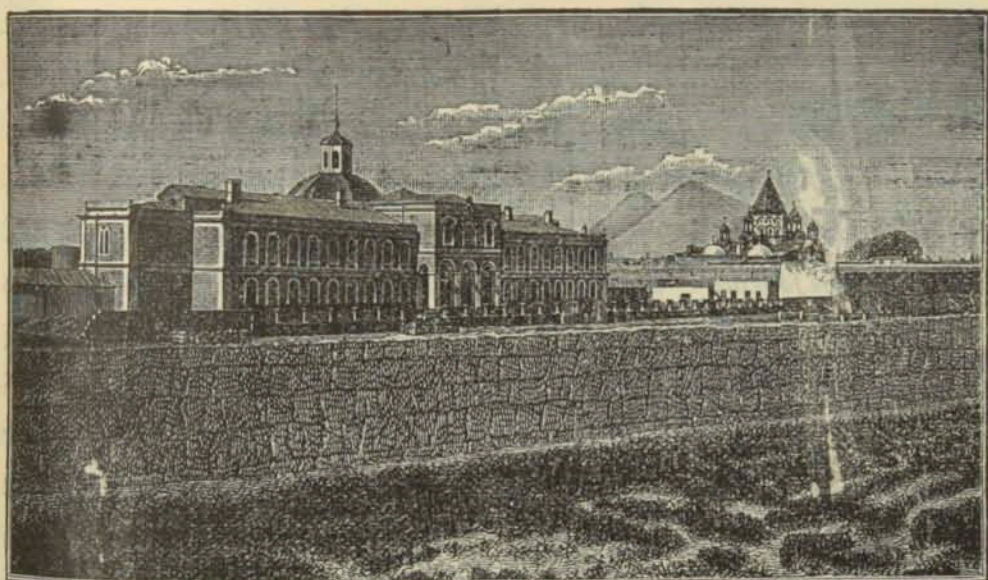

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

(Շարունակութիւն):

12.

Է. ՀՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ Ս. ԳՐՈՅ:

Մի գիրք հասկանալու համար գեա բաւական չէ գիտենալ միայն լեզուն, այլ անհրաժեշտ է նաև նիւթի նախապատրաստութիւն ունենալ: Եւ ահա մինչգեա բաւեր ու ոճեր բացադրելու համար հերիք է մեղ քերականութիւնը, նիւթի համար կարեւոր է ճանաչել թէ բնական և պատմական և թէ աշխարհագրական ու

քաղաքական, վիճակագրական և անտեսական յարաբերութիւնք: Հրէից ազգի պատմութիւնն ևս անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նախ քան մեկնութեան շրջանի մէջ մոնելլը, սակայն այդ մասին խօսելու ենք պատմական աստուածաբանութեան մէջ: Այստեղ միայն ի նկատ պէտք է առնենք բուն իրաւաբանական ծանօթութիւններն, որոնք սովորաբար տրւում են ս. Գրոց հնաբանութեան մէջ միասին: Ամբողջ հրէական և նորա հարեան երկրներն այլ և ժողովրդի նիստ ու կացը, բարոյքն ու կեանքն, որոնք ս. Գրքի հորիզոնի մէջ են, նիւթ են կազմում այդ առարկայի: Եւ եթէ, քանի մի կողմնակի աղբիւրներից զատ, ս. Գրքի հնաբանութեան աղբիւրն է դարձեալ նոյն ինքն ս. Գիրքը, այդ ևս ունի իւր լաւ կողմն, վասն զի նա թէ միջոց է և թէ նպատակ ուսումնասիրութեան: Սակայն իբրեւ աղբիւր նեցուկ են ս. Գրքին նաև Յովսեփոս Ֆլաւիոս փարիսեցին, որ մի հրէայ քահանայի որդի էր և ծնուել է Քրիստոսի 37 թուին: Նա ակննատես է եղած նոյն իսկ հրէական պատերազմին (66-ին) և ունի գրած ոչ միայն գորա պատմութիւնն և ուրիշ երկեր, այլ և թողել է իւր ազգի պատմութիւնն մինչև Ներոնի վերջին տարիները «Հնաբանութիւն Հրէից» խորագրով: Ապա նպաստաւոր տեղեկութիւններ են տալիս նաև արեւմտեան գրողներ, ինչպէս՝ Հերոդոտ (484—406 Քրիստոսից առաջ) իւր պատմութեամբ՝ որ ինն գիրք ունի, Ստրաբոն (66 Քրիստոսից առաջ՝ մինչև 24—յետոյ) իւր աշխարհագրութեամբ, այլ և Պտղոմէոս, Դիո Կասսիոս, մանաւանդ Պլինիոս երէցն (23—)՝ իւր բնապատմութեամբ և այլք: Առաւել ևս նշանաւոր է Եւսեբիոս Կեսարացին (+340), որ դրաւ առաջին հիմունքը ս. Գրոց աշխարհագրութեան՝ իւր տեղագրութեամբ: Դոցա հետ կարեն յիշարկուիլ նաև զանազան

1. Գիրք պատմութեանց Յովսեփոսի Երրայեցւոյ արարեալ յաղագս պատերազմին Հրէից ընդ Հռովմայեցիս և աւերման Երուսաղէմի, թարգմ. ի լատին. բարբառոյ ի Հայոց լեզու ի ձեռն ուրումն Իլավացւոյ Ստեփաննոսի Բանին Աստուծոյ սպասաւորի . . . Միաբանի Քրիստոսաէջ սրբոյ Գահիս... Ս. Էջմիածնի 1787.

ուխտագնացների գրութիւնք, որոնց առասպելախառն օրինակներ ունինք Դ. դարից սկսեալ¹ :

Քանի որ հնաբանութեան նիւթն է ոչ միայն ժողովրդի կեանքն, այլ և նորա երկիրը, պարզ է որ առաջին տեղը պէտք է բռնէ նորա մէջ՝

ա. Ս. Գրոց աշխարհագրութիւնը, գլխաւորապէս Պաղեստինն իւր զբաղմունք դարձնելով: Այդ երկրի հնագոյն անունն է Քանաան, որ Քամից է ստացել իւր ծագումը (ծն. Ժ. 6): Պաղեստին անուամբ հասկանում ենք Յորդանանի, Միջերկրական ծովի և Լիբանոնի մէջ եղած երկիրն, որ այլուպէս կոչւում է նաև «երկիր Յուդայ», լայն մօրով «Հրէաստան» և այլն: Պաղեստինի հարևան երկրներն ևս այդ աշխարհագրութեան մէջ են մտնում, ինչպէս Արարատեան երկիրը, Միջագետքը, Ասորեստան, Պարսկաստան, Արաբիան, Եգիպտոս և այլն: Իսկ Նոր Կտակի աշխարհագրութիւնն առաւել հեռուն է գնում՝ մինչև իսկ Փոքր Ասիայ, Յունաստան, Մակեդոնիա և Իտալիա: Հարկաւ տեղագրութիւնն (Topographie), մանաւանդ նշանաւոր վայրերի նկարագրութիւնն առանձին ուշագրութեան պէտք է առնուի: Նոյնպէս և բնութիւնն ինքն, Պաղեստինի երկրաբանական օգտբանական հանգամանքներն, որոնք ժողովրդի հոգեկան կեանքի նկատմամբ էական դեր են կատարում, կարևոր տեղ պէտք է բռնեն²: Իսկ ապա դորա հետ կապւում է և ժողովրդի կեանքը:

բ. Ս. Գրոց ազգագրութիւն (etnographie), որ պէտք է նկարագրէ ժողովրդի ցեղական բնաւորութիւնը, բարոյքն ու սովո-

1. Տես և К. д-ръ Гейке, Святая земля и Библия. Описание Палестины и нравъ ея обывателей, съ рисунками; пер. съ англ. Спб. 1893. Յիշեմ և Լեզուի համար Штейнбергъ. Полный курсъ еврейской грамматики для систематич. изученія языка ветхаго заветъа, его исторій, этимологій и синтаксиса. Вильно. 1871. և բառարան Вильно. 1878.

2. Անհրաժեշտ ձեռնարկ է համարաբար (բառարան գոյականների և բայերի). կայ միայն Նոր Կտակինը՝ Չմիւռնիայ 1848, իսկ ամբողջ ս. Գրքի՝—տպւում է Երուսաղէմում և լոյս են տեսել արգէն քանի մի տետրեր:

բութիւններն, այն ևս ոչ միայն արեւելքի՝ այլ առհասարակ հին աշխարհի: Երկրագործութիւն, որս, անասնաբուծութիւն, ձրկնորսութիւն, որոնք ներկաւում են իւրեանց մէջ ժողովրդի յարաբերութիւնը գէպի բնութիւնը, նոյնպէս և բնակարան, զարդ, զգեստ, սպասք, սնունդ, արհեստ, ճանապարհորդութիւն և այլն, այսինքն այն ամենն, ինչ որ ձեռք է առնում մարդ իւր կարիքները հոգալու համար: Այնուհետև մարդկանց յարաբերութիւնն իրար հետ՝ պսակ, տնային և հասարակական կամ ընկերական կեանք, առևտուր, ստրկութիւն, հիւրասիրութիւն, բարեկամութիւն, պատերազմ կամ յարաբերութիւն օտարաց հետ և այլ այդպիսի մանրամասնութիւնները բանում են մեր առաջ անցած գնացած ժամանակի կենդանի տեսարանը:

Գ. Ժողովրդի ներքին յարաբերութիւնների մէջ մեծ տեղ է բռնում այն վերաբերմունքն, որ նա ունի գէպի սրբութիւնները: Հին ժամանակի կրօնների սրբութիւնք նոյնպէս դեր ունին այստեղ, մանաւանդ համեմատութեան համար, առաւել ևս այնորիկ, որոնք յիշում են նոյն իսկ ս. Գրքում: Գոյա հետ սերտ կապուած են աստուածապաշտութեան վայրերն, ինչպէս տաճար, վերջերում ժողովարան և այլն, աստուածապաշտութեան ժամանակներ և աստուածպետական անձինք, որպէս դատաւոր, մարգարէ, քահանայ, Ղևտացի և այլն, աստուածապաշտական ծէսեր ու գործողութիւնների, այն է՝ զոհ, թլիաւութիւն և այլն: Քանի որ օտար կրօնների սրբութիւնք ևս Հրէից մէջ ուշադրութեան են առնուել՝ յաճախ ջերմապէս, յայտ է ուրեմն որ զանազան բազմաստուածեան պաշտամունքներ ևս մտնում են այս տեսութեան մէջ՝ ինչպէս եգիպտական անասնապաշտութիւնը, Բահայ, Մօլօխ, Աստարա, նաև կախարդութիւններ և այլն: Նոր կրտսկարանը կապում է իւր տեսութիւնը նաև յունական առասպելների հետ, ուստի գոքա ևս դուրս չալէտք է մնան:

Գ. Սրբութիւնների և իրար վերաբերմունքի նկատմամբ ուշադրութեան արժան է առնուի նաև ո. Գրոց իրաւաբանութիւնն ու քաղաքականութիւն, համեմատութեան մէջ գնելով գոյա ուրիշ ազգերի իրաւաբանական հաստատութեանց ու կազմակեր-

պութիւնների հետ: Այս մասը գրեթէ նոյնանում է սրբութիւնների շրջանի հետ՝ վասն զի աստուածպետական աշխարհում սրբութեան ու պաշտամունքի շրջանի մէջ են պտտում բոլոր օրէնքները: Սրբութիւններից ու պաշտամունքներից անբաժան են:

Ե. Գիտութիւն և արուեստ, ոչ միայն Հրէաների, այլ և նոյնա հետ ընդհարուող ազգերի: Ս. Գրքի բանաստեղծական մասերի հետ՝ հայեացք սէտք է ձգել և հրէաների բանաստեղծական և շեշտական արուեստի վրայ՝ մանաւանդ որ այդ առանձնապէս հետաքննական է իւրաքանչիւրի համար: Իսկ Հրէից աստուածաբանութիւնն և դորա վերջին ժամանակների զարգացումը փարիսեցոց և Սադուկեցոց մէջ և Աղէքսանդրիայի փիլոնեան փիլիսոփայութիւնն իսկապէս պատկանում են Հին Կտակի դաւանանքի պատմութեան, թէ և աւելորդ չի լինիլ այստեղ ևս հակիրճ յիշատակութեան տալ: Բայց այստեղ օգնական է գալիս մի ուրիշ աղբիւր՝ որ է Թալմուդը (= վարդապետութիւն), որ մի ժողովածու է հրէական զանազան աւանդութիւնների և իւրերկու մասով (Միշնա և Գեմարա) ծագել է հետզհետէ և կազմուել Բաբելոնի և Տիրեւրիասի հրէական հակաքրիստոնէական դպրոցների ներգործութեան տակ (մեծ Թալմուդ՝ խմբագրուած շուրջ 550 ին և փոքրը՝—շուրջ 350):¹

Այսպիսով հնաբանութիւնը յրուած նիւթ ունենալով, պահանջ է յառաջացնում՝ ջանալ այդ բոլորն ի մի կապել և իբրև մի տեսարան բանալ ընթերցողի առաջ: Այս առաւել հեշտ է Հայոց դպրոցում, վասն զի Հայոց հնաբանութեան պակասութեան պատճառով, մանաւանդ որ Հայք դրացի արևելեան ազգ են և յաճախ ունին նման հնաբանական նիւթեր, կարելի է ամբողջ ընթացքում կապել Հայոց անցեալ կեանքի և պատմական տեղեկութիւնների հետ: Այս հնաբանութիւնն աւանդուելով գրպոցական Գ. կամ Ե. դասարանում՝ կնպաստէ ուշադրութիւն զարթեցնել աշակերտների մէջ դէպի հնաբանական հետազօտու-

¹ Տես. և Hagenbach անգ. էջ 149—152.

թիւնք կեանքի մէջ և հասկանալու հնարանական սովորութիւնք, ըստ որում և սւսածը կարէ իբրև ծրագիր ծառայել:

Ազգի ճշմարիտ կեանքը չի կարելի այլապէս ներկայացնել մեզ՝ եթէ ոչ նոյն իսկ հնաբանութեամբ. այդ է անհրաժեշտ նպատակաւ հասկանալու համար, վասն զի գրեթէ միայն նա է տալիս մեզ ժողովրդի ներքին կեանքի տեսարանը: Պատմական սոսկական դէպքերի և պատահարների վրայ յենուելով՝ չենք կարող ուղիղ պատմական գատողութիւնների եղրակացութեան գալ, մինչդեռ պատմութիւնը գլխաւորապէս արտաքին յարաբերութեանց մէջ է պտտում, որի հիմունքները հետեւանք են ներքին կեանքի կապակցութեան:

13.

Գ. ՔՆՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ Ս. ԳՐՈՅ:

Կարգալ և հասկանալ ս. Գիրքը, մանաւանդ յիրարկել իբրև աղբիւր աստուածաբանական հարցերի՝ չէ կարելի, եթէ քննաբանօրէն չճանաչենք նորա գրուածների որպիսութիւնը, հեղինակներին և գրութեան պարագաներն և այլն: Գիտենք որ ս. Գրքի բաղկացուցիչ գրուածները զանազան ժամանակ և զանա-

Գրքի որ օտար գրականութիւնից ֆրանսերէնն է առաւել մեծ շրջանի մատչելի, յիշենք քանի մի գրքեր հնաբանութեան ուսումնասիրութեան համար. A. Driou, Jérusalem et la Terre sainte. Limoges 1877. Guérin, Description géographique, historique et archéologique de la Palestine. Paris 1880.—La terre sainte, son histoire, ses souvenirs ses sites, ses monuments. Paris 1882. Pierotti, la Bible et la Palestine au XIX. siècle. Nîmes, 1882. Al. Berthoud, la poésie de la Bible, Lausanne 1880. Բառարան՝ E. Spol Dictionnaire de la Bible ou explication de tous les noms propres hist. et géogr. de l'ancien et du nov. test, Paris 1878. Rabbinowicz, Législation civile du Talmud. Paris 1873. Թեքևս և՛ Reusens. Manuel d'archéologie chrétienne. Paris 1890. Ռսերէն. Верховский. Библейскій словарь, содержащій библейскую пропедевтику, историю, географию, древности, хронологию и пр. Спб. 1876. Петровъ. Библейск. атласъ и библейскій историко—геогр. словарь. Спб. 1872. Ճանապարհորդութիւններ ունի Успенский, сочинения. 4 тома. Спб. 1856.

զան յարաբերութիւնների մէջ են ծագել, սակայն այդ դեռ բաւական չէ. պէտք է նաեւ որոշել այդ ամենն ըստ կարելւոյն մանրամասնօրէն, ապա թէ ոչ կխառնենք էականը՝ երկրորդականի, պատմական պատահարները՝ բարոյական կարգի, ժամանակաւոր ուղղիչ օրէնքներն՝ աստուածային պատուիրանների, առականոր նկարագրութիւններն՝ իսկական պատկերների հետ, և հէնց այդ շփոթութիւններն են՝ որ մեծամեծ թիւրիմացութիւնների պատճառ են լինում:

Քննաբանութեան մէջ ունինք երկու գործ. մէկ ս. Գրոց ամբողջ հաւաքածուի հետզհետէ ժողովման, գրչագրերի, թարգմանութեանց, տպագրութեանց ծանօթութիւն, մէկ ևս հետազօտել իւրաքանչիւր գրուածի ժամանակը, տեղն ու գրութեան սարագայք, հեղինակի անձնաւորութիւնը, նորա գրութեան նպատակն ու ծրագիրն, այլ և ոճն և արտայայտութեան եղանակը — հանգամանքներ, որոնց անյայտութեան մէջ կանյայտանայ նաեւ գրութեան էութիւնը: Ամբողջ քննաբանութիւնը թէ բնականաբար և թէ հեշտութեան համար երկու շրջան է անցնում, այն է չին Կտակի և Նոր Կտակի ուրոյն ուրոյն:

«Քննաբանութիւն» բառը թերեւս շատերի համար արտայայտիչ չլինի այս գիտութեան բուն գաղափարին, սակայն ճիշդ համապատասխան անուն ևս գտնել դժուար է առհասարակ: Յունական հին գրողներից վերցնելով «ներածութիւն»¹ (исагогика՝ «է. յ. սագոգէ») անունը՝ յիշարկեցին և գերման գիտնականները, բայց թէ որքան որոշ է այդ բառի մէջ յիշեալ գիտութեան գաղափարն՝ ակներեւ է. վասն զի ներածութեան մէջ կարէ ամենայն նախապատրաստութիւն մտնել բոլորովին կարեւորութեամբ: Եղան և այնպէսներն, որոնք մերժելով այդ անունը, կոչեցին «Պատմութիւն սուրբ Գրոց չին և Նոր Կտակարանի»², սակայն սոյն կոչման տակ ևս այդ գիտութեան շրջանը խիստ լայնանում է:

1. Կայ և ոսերէն մի թարգմանութիւն՝ Герики. Введение въ новозавѣтныя книги свящ. писанія. Перев. съ нѣм. подъ ред. архим. Михаила. Москва 1869.

2. Յիշելի է և Историческое обозрѣніе свящ. книгъ нов. завѣта. СПб 1878.

Ինչպէս և իցէ՝ ոչինչ մեզ չէ խանգարում «Քննաքանութիւն» կոչելու յիշեալ առարկան, ջանալով հանդերձ՝ որ պատմական քննաքանութեան գաղափարը ճշգրիտ պահպանուի, ընդ նմին չոր ու ցամաք չդառնայ, այլ գրուածների ժամանակակից պատմութեան հիմնական տեղեկութիւններով համեմուի: Նայելով աշակերտների նախընթաց ուսման՝ քննաքանութեան պատմական մասն ևս կարէ համառօտուիլ կամ՝ ընդարձակուիլ: Իսկ միայն Սրբազան պատմութիւնից յետոյ քննաքանութեան զանազան շրջանների մէջ ամփոփուած պատմական տեղեկութիւններն առիթ կտան պատմական ուղիղ հայեացք ձգելու երբայեցիների կեանքի ամբողջ ընթացքի վրայ: Միայն այդպէս է կարելի ուղիղ հայեցակէտ ձեռք բերել ս. Գրքի ամբողջութեան նկատմամբ՝ մեկնութեան ասպարիզում հաստատուն քայլերով ընթանալու համար: Դորան նպաստում է ոչ միայն այն հանգամանքն, որ Հին Կտակարանի գրուածները զանազան ժամանակ են գրուած, այլ և այն որ ժամանակի ընթացքում են գումարուել և ամենաուշը գերութիւնից անմիջապէս յետոյ՝ վերջնականապէս ժողովուել: Նոյնպէս և Նոր Կտակարանը հետզհետէ կազմուեց, սկսուելով Պօղոս առաքեալի թղթերից, ըստ որում և ապա եկեղեցիները հետամուտ եղան և ի մի ժողովեցին այն գրքերն, որոնց նկատմամբ ոչինչ տարակոյս չունէին և որոնք քրիստոնէական ճշմարտութեան ու գաղափարների գրօջմէին կրում:

Բայց քանի որ դարեր են անցել այն ժամանակուանից ի վեր, քաջայայտ է՝ որ այսօր քննաքանութիւնը պէտք է պատմական տուեալներից ելնելով, քննէ երկիւղածաբար և ճանաչէ գիտատուութեամբ Ս. Գրքի բոլոր մասերի հարազատութիւնն: Նա պէտք է ջանայ գրչակների թիւրիմացութիւնից յառաջացած փոփոխութիւնք և կամ ասպաշնորհ մարգկանց դիտմամբ աղջատածները՝ թէ կան՝ վերաօտուգել: Հարկաւ՝ ոչ մի քննութիւն չկարէ հաստատուիլ կամայականութեան վրայ, այլ պատմական տուեալներն ու գիտնական հետադօտութեան հիմնաւոր սկզբունքները պէտք է լինին անգրգռելի հիմնաքար դորա համար: Երբ մէկ ընթերցուածքի աղաւաղուած լինելը կամ գրուածքի ոչ այս

այլ միւս գրողին, ոչ այս՝ այլ միւս մարգարէին պատկանելը պարզորոշ ապացուցուի, մեզ համար ոչ մի կորուստ չի լինիլ, սակայն առաւել սիրով կ'երբարբերուինք դէպի մեր աղբիւրը:

Երբ իմանում ենք թէ ամբողջ ս. Գիրքը կամ նորա այս ու այն գրուածքը զանազան ժամանակում գրուած աղբիւրներից է, դորանով չէ վնասւում մեր երկիւղածութիւնն նորա նկատմամբ. եթէ Ծն. Դ. 13 կարգում ենք՝ «Եւ ասէ կայեն յՏէր Աստուած. մեծ է պատիժ իմ քան զթողուլդ զիս». իսկ ըստ բնագրին պէտք է լինի՝ . . . «անտանելի են ինձ հետեանք յանցանաց իմոց». եթէ Ծն. Ա. 2. «Երկիր էր աներևոյթ և անպատրաստ» է, իսկ բնագրի մէջ՝ (թօհու վաբօհու), «Թոհ և Բոհ (= անձև (անրևոյթ) ու դատարկ), եթէ Երեմ. Ժ. 2. «յիշեսցեն որդիք նոցա զմեզանս իւրեանց» է և պէտք է լինի «զսեզանս». և ինչ. այդ բնաւ չէ իջեցնում մեր յարգանքը՝ դէպի Հայոց գեղեցիկ թարգմանութիւնը, զի միւս կողմից ևս գտնում ենք, որ եօթանասնից թարգմանութեան մէջ պակասում է 1. Թագ. ԺԳ. 1, իսկ բնագիրը դիւրահասկանալի չէ, մինչդեռ Հայոցը տալիս է ուղիղ իմաստ. Ժ. 3. բնագրի և եօթանասնից թարգմանութեան մէջ Թաբոր է, իսկ Հայոցն ուղիղ է՝ «կաղնի Գեբուրայ» և պէտք է նոյն իսկ բնագիրն ուղղել: ԺԳ. 1. (մածար) թարգմանուած է LXX ի (= եօթանասնից թարգմանութիւնը) մէջ Մեսսար, որ միտք չունի,

1) Ուստի և Գեօթէն, որի գաղափարն է «Ես համոզուած եմ, որ ս. Գիրքն առաւել կգեղեցկանայ (մեր առաջ), որքան աւելի հասկանանք. այսինքն որքան առաւել խելամուտ ենք լինում և տեսնում, թէ իւրաքանչիւր բառ, որ մենք ընդհանրապէս ենք ըմբռնում և մասնաւորապէս մեզ վերարբերում, ըստ որոշ հանգամանաց, ժամանակի և տեղական յարաբերութեանց մի սեփական, մասնաւոր, անմիջապէս անհատական վերարբերմունք է ունեցել. Գպրոցների այլ և այլ տխմարութեանց մէջ ոչ մէկն ինձ այնպէս ծիծաղելի չէ երևում, որչափ հին գրութեանց, հին երկերի վրայ վէճը. Միթէ հեղինակը կամ գրութիւնն է, որից սքանչաւնում ենք կամ որ նախատում. միշտ այն հեղինակն է և եթ, որ ունինք մեր առաջ. ինչ գործ ունինք անուանց հետ, երբ մէկ մտքի գործ ենք մեկնում»:

իսկ Հայոցն է՝ կիրճ: Քննաքանութիւնը խիստ տարաձայնում է Յովելի մարգարէութեան ժամանակի վրայ, մինչդեռ Հայոց թարգմանութեան մէջ տեսնում ենք մի վերնագիր, որ չկայ բնագրի մէջ. «Պատգամ Տեառն որ եղև առ Յովել Բաթուէլի յաւուրս Եղեկեայ», և ինչ, և ինչ¹: Մինչև այժմ ասել են՝ Հայոց թարգմանութիւնն ըստ LXX ի է արուած, որ սխալ է և թիւրիմացութիւն, LXXն պէտք է սրբագրել Հայոց թարգմանութեան համեմատութեամբ և տարբերութիւնք անչափ են դոցա մէջ²: Ակներև է՝ որ այս հետաքննական հետազոտութիւնը պէտք է կատարէ քննաքանութիւնը, ծանօթացնելով մեզ այդ գրուածների բոլոր հանգամանքները:

Քննաքանութիւնը յիրարկում է իւր այդ նպատակի համար ներքին և արտաքին միջոցներ. արտաքին՝ համեմատելով գրչագրներն ու բնագիրն իրար հետ և վերականգնելով հնագոյնն և ընդհանուրը, ներքին՝ ընտրելով այն ընթերցուածքն, որ համապատասխանում է խօսքի ընթացքին: Նոյն երկու միջոցներով է յառաջ գնում, ի նկատի առնելով բովանդակութիւնը, նոյն հեղինակի միւս գրուածները, ներքին կապակցութիւն, պատմական յարաբերութեանց համաձայնութիւնը, ժամանակի լեզուն ու ոճեր, ներքին և արտաքին սահունութիւնն ու ներդաշնակութիւնը: Դժբա են այն սկզբունքներն, որոնք հիմունք են կազմում քննաքանական հարադատութեան և անհարադատութեան, ազաւաղման և անազճատութեան գատողութիւն տալ:

Սակայն քննաքանութիւնն իւր բոլոր գործունէութեան մէջ պէտք է միշտ զգոյշ ընթանայ, երկիւղածութեամբ և լրջութեամբ վարուէ, տասն անգամ չափելով՝ մէկ կտրէ, առանց

1) Հին Հայք ևս ունեցել են քննաքանական հետամտութիւն, որպէս տեսնում ենք Թէոփորոս Քոթենաւորի ճառից «Ընդէմ Մայրադոմեցոյն». Վենետիկ. 1833 էջ, 154:

2) Լաւագոյն հրատարակութիւնը Հայոց թարգմանութեան (Արսէն Բագրատունու) Վենետիկ 1860. ճակատին կարդում ենք՝ «ըստ միաբան վաղեմի գրչագրաց մերոց և յոյն բնագրաց», որ անյատակ սուտ է:

Հիմնաւորութեան ոչինչ չդատէ, այդ ժամանակ ևս գրուածքի այս ու այն կէտի հակառակ լինելը ս. Գրքի աստուածային ոգուն՝ որի զգացողութիւնը պէտք է նախապէս կրթութեամբ սեփականացրած լինել՝ շարժառիթ կլինի քննաբանին հետամուտ լինել հատածի արժէքը ճանաչելու: Երբ չունի քննաբանն այդ քրթութիւնն ու երկիւղածութիւնն, որով քննւում է գրեթէ իւրաքանչիւր գիրք, այն ժամանակ միայն նորա տեսութիւնները լծակից կլինին խելակորոյս կամայականութեան և կարճատեսութեան, որոնց խաւարաշող քողի տակ մոնոզն իւր հետեւորդներով հանդերձ՝ մի օր ճշմարտութեան ճանաչողներին հանդիպելով՝ կկուրանայ:

14.

Դ. ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ:

Քննաբանութիւնը չի կարելի յառաջ վարել առանց նոյն իսկ ս. Գիրքը կարդալու և մեկնելու. վասն զի, որպէս տեսանք, մեծ նշանակութիւն ունի ծանօթ լինել գրուածքի ոգուն և էութեան, ապա թէ կարենք քննական հայեացք ձգել նորա վրայ և կամ՝ ճանաչել ուրիշի քննական դատողութեան արժէքը: Վասնորոյ և մեկնութիւնն ու քննաբանութիւնը սերտ կապուած են իրար հետ, ընդ նմին և մեկնաբանութիւնն է նախագուռն ս. Գրքի հետազօտութեան և հասկանալուն:

Մեկնաբանութիւնը տալիս է այն հիմունքներն, որոնց համաձայն պէտք է մեկնել իւրաքանչիւր գիրք և մասնաւորապէս ս. Գիրքն՝ ըստ իւր առանձնայատկութիւնների. ըմբռնել միմիայն բառերն ու քերականական ոճերը դեռ բաւ չէ մի հեղինակի մտածութիւնները հասկանալու համար: Որչափ և գրողը լաւ և ճշգրտօրէն արտայայտէ իւր մտքերն, այնու հանդերձ նա չկարէ այնպէս դրօշմել, որ իւրաքանչիւր ոք կարենայ իսկոյն և եթ հասկանալ: Մինչև անգամ՝ մարդկանց կենդանի խօսքը հասկանալու համար անհրաժեշտ է վարժուած լինել. այլ և մարդկային գործերի արտաքին երևոյթից ուղղապէս հետեւցնել և ըմ-

բռնել գործողի մտադրութիւնը՝ խիստ դժուար է և հէնց հասարակական գործիչներին մեծամասնութիւնը յաճախ այդպիսի գէպքերում թիւրիմացութիւնների դռն են դառնում: Վասնորոյ և ամենայն գրուածք մեծագոյն զգուշութեամբ պէտք է ջանալ հասկանալու, որպէս զի արեւադարկ սեւի փայլը սպիտակի տեղ չընդունենք: Այդ պահանջը շատ մեծ է ս. Գիրքը հասկանալու համար, որի իւրաքանչիւր կտորը կապուած է ժամանակի կարիքների և պարագաների, անհատական զգացմունքների և տեսութիւնների հետ, և ուղղուած է ի բարօրութիւն հասարակութեան և ազգի: Մեկնողը կամ նոյն իսկ ընթերցողը պէտք է՝ այսպէս ասած՝ մոնէ գրողի մթնոլորտի մէջ, նորա հետ ապրի և շնչէ, զգայակցէ և ցաւակցէ և գիտակից լինի նորան. միայն այդպէս կարէ նա խելամուտ լինել այն վսեմութեան, որ սաւառնում է այդ սրբաշունչ գրքի իւրաքանչիւր յօդուածից: Այդ շաւիղը պէտք է մեզ ցոյց տայ մեկնաբանութիւնն, որ փիլիսոփայական և լեզուաբանական արուեստ է: Նորա սկզբունքները տրամաբանական, պատմական և հոգեբանական են, որոնք հեռու պէտք է լինին ամենայն կամայականութիւններից և չպէտք է սէր ունենան գէպի բացառութիւններն, որպէս հռոմէական մեկնաբանութեան ախտն է, այլ պարտ են տալ հիմունքներ, որոնք ծառայեն իւրաքանչիւր գիրք հասկանալու համար ևս: Միայն այդպիսի գիտնական՝ մշտական եղանակով կարէ մեկնաբանութիւնն իւր իրաւական տեղն ունենալ¹: Այդպէս ևս օգ-

1. Հարկաւ քննաբանական և մեկնաբանական գործը պէտք է կատարուի ըստ կարելւոյն ուղիղ տպագրութեան վրայ, Հին կտակի բնագիրը Հրէական ժողովարաններում աւանդուելով, անցաւ մեր ձեռքը Տիբերիասի դպրոցի (Չ. դարից) հրէայ ուսումնականների (մազորեթների) մանրազննին համեմատութեամբ, որոնք ձայնաւորները գրին և գրքերի բառերն անգամ թուելով, նշանակեցին վերջերում: Այդ Մազորա կոչուած բնագրի ամենահին օրինակները Թ. դարից առաջ չեն անցնում: Կան շատ հին օրինակներ եօթանասնից թարգմանութեան և լատիներէնի (Վուլգատա՝ Հիւրոնիմոսի թարգմանած), Բոլոր օրինակներից ամենանշանաւորն է և կատարեալ՝ Սինայեան կոչուածն, որ Դ. դարի կէսերից է, Պէտք չկայ ասա-

տակար կլինի այդ վարժութիւնը նաեւ ուրիշ գրքեր հասկանալու համար: Սակայն մեկնաբանութիւնը վարժութիւն միայն լինելով, չպէտք է առանձին վերացարար աւանդուի, այլ նոյն իսկ մեկնութեան ընթացքում, ըստ որում թէ ժամանակը խնայուած կլինի և թէ կրկնակի օգուտ կտայ մի և նոյն գործը նոյն այն մարդկանց, որոնք գիտատուութիւն ունին՝ թէ հասկանալու համար հարկաւոր է վարժութիւն և կրթութիւն¹:

15.

Մ Ե Կ Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն:

Նախընթաց նախապատրաստութիւններն արդիւնաւորում են իւրեանց տուած յաջողակութիւնը մեկնութեան մէջ: Մեկնութիւնը կարեւոր է եղել միշտ և գրեթէ ամենայն գրքի հասկանալու համար, բաւական է՝ եթէ այդ գիրքը մեծամասնութեան դիւրամատչելի չէ՝ որոշ նախապատրաստութիւն պահանջելով:

յիշել այն անթիւ գիտնականներն, որոնք զբաղուել են վերջին դարերում ս. Գրքի ուսումնասիրութեամբ, միայն նկատենք, որ գերման անխոջ խուզակ Տիշենդորֆ (+ 1874) իւր ամբողջ կեանքը նուիրեց գրչագրներ որոնելու և համեմատելու շնորհաշատ գործին և տուաւ բազմաթիւ հրատարակութիւններ մանրամասն փոխայլակներով:

1. Եօթնասնից թարգմանութեան ամենամատչելի և յարմար տպագրութիւնն է՝ *Vetus Testamentum graece juxta LXX interpretes Տիշենդորֆի*. Գ. Գ. տպագրութիւն, Lipsiae 1875. Լաւագոյն հրատարակութիւն է Լոնդոնին, որ դեռ չէ վերջացած, նոր Կտակարան ևս՝ *Novum testamentum graece recensiois Tischendorfianae ultimae textum... Illustravit Oscar de Gebhardt. Lipsiae. 1884. Ռսերէն՝ Библия или священные книги Ветхаго и Новаго заветовъ. Русскій пер., исполненный святѣйшимъ правительствующимъ синодомъ. Роскошное иллюстрированное изд. съ 230 рисунк. Г. Доре.*

Հայերէն ս. Գրքի առաջին տպագրութիւնն եղել է ս. Էջմիածնից ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տնօրինութեամբ... «Հրամանաւ Վեհափառին Տեառն Յակոբայ Հայոց կաթողիկոսի գլխակարգեալ և տնտեսալ նուաստիս ումմն բանի Տեառն սպասաւորի Ոսկանի Երեւանցոյ, ՅԱՄՂԱՍԵՐՏԱՄ, ներտպարանում սրբոյ Էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի զօրավարի, ի թուում Փրկչին 1666. իսկ Հայոց ՌՃԺԵ»։ Կովկասում տարածուած է Պետերբուրգի տպագրութիւնն, որ քննական արժէք չունի:

Մեկնութիւնը (ἐξεγερτικα, exégèse) Հայոց եկեղեցական հայրերի մէջ զանազան ուղղութիւններ է ունեցել, որոնց մէջ կարենք տարբերել՝ վերծանութիւն և բուն մեկնութիւն: Առաջինն առաւել են. թակայական և յարմար բացայայտութիւնների տրամադիր բնաւորութիւն է ունեցել՝ որպէս տեսնում ենք Մամբրէ վերծանողի գրուածներէց, մինչդեռ երկրորդը՝ լոկ բացատրական ընթացք է բռնել, թէև այդ կտրական կերպով որոշել չի լինիլ: Վերծանութեան մէջ քարոզիչը սուրբաբար համարեա թէ մտնում է հեղինակի դրութեան շրջանն և նորա փոխարէն ջատագովում և ընդարձակօրէն յառաջադրում աւանդուած գաղափարները: Բայց մեկնութեան մէջ նա արտայայտում է միևնոյն ուրիշ խօսքերով, ուրիշ ոճերով, որպէս զի մատչելի դարձնէ ունկնդիրներին կամ ընթերցողներին այն գրուածքն, որ այլապէս խրթնութիւնների ենթակայ է՝ որոշ նախապատրաստութիւն չգտնելով օգտուել կամեցողների մտաւոր աշխարհում: Մեկնողը վերջացնում է իւր գործն, երբ բացատրում է հեղինակի արտայայտութեան իմաստը. նա մտնում է վերծանութեան շրջանի մէջ, երբ ուզում է ցոյց տալ այդ գաղափարի նշանակութիւնը, ջատագովել նորա ճշմարտութիւնն, ուղղել զանազան խնդիրների չ'բայ. երբ հետամտում է այդ գաղափարների ծագման պատճառների, շարժառիթների և նպատակի հետքերին, երբ դնում է այդ բոլորը ժամանակի, տեղի, հանգամանքների և շրջապատողների կապակցութեան մէջ, ապա այդ ամենը վերստին պատճառաբանական կարգով գոգցես իբրև սեփական ինչ: Թէ որչափ հետաքննական է և գրաւիչ վերծանութիւնը՝ նկատելի կլինի, երբ այդ քարոզի նիւթ դառնայ և կենդանի կերպով պատկերացնէ ունկնդիրների առաջ ս. Գրքի առաձները, սաւառնել տալով նոցա մտքերը գերակայականի ամօքիչ շրջանում: Վասնորոյ և այստեղ՝ այլ և մեկնութեան մէջ՝ Հայոց կարճաբան և պարզաբան հին հայրերի գրաւիչ վերծանութիւնները՝ կարեն գեղեցիկ համեմներ տալ:

1. Կան տպագրուած Մամբրէ վերծանողին՝ Վենետիկ 1833, Եղիշէին

Մեկնութեան մէջ ձգտում ենք հասկանալ գրողի մտքերը, ճիշդ այնպիսի համակրանքով, ինչպիսին պարտաւոր ենք տածել դէպի իւրաքանչիւր լուրջ գրութիւն, առանց միամիտ մանկան հասակի մէջ վերասուզուելու, որ ժամացոյցի հետ այնպէս է խաղում՝ ինչպէս իւր խաղալիկի և կամ կրակն այնպէս է ճանկում՝ ինչպէս արմաւը: Բայց ս. Գրքի մեկնութեան միջոցին երկիւղածութիւն ևս պահանջուում է խելահաս մարդից: Կրօնական մի գլուխ հասկանալու համար պէտք է կրօնական խելամուտութիւն ունենալ, զգացմունքով խոսկանացած չլինել, բարոյական սկզբունքներից սնունդ ստանալու համար պէտք է մեկնողի մարդկային էութիւնը մացառների մէջ խեղդած կամ տիւմի մէջ սուղած չլինել: Կէտք է ճշմարիտ մարդ լինել՝ բարձր մարդկայինն, որ աստուածայինի հետ յերիւրում է և կամ դիմում առ այդ, ըմբռնել՝ իւրացնել կարենալու համար: Բանաստեղծութեան ամենալաւ հասկացողը բանաստեղծն է՝ և ոչ թէ հոգեպէս հոգմալիծուածը. գիտնականն է պաշտում գիտութիւնն և ոչ թէ պորտաբոյծ ժամալաճառը: Ի՞նչ կհասկանայ մարդ մի օտար ընտանիքի նամակից, ոչինչ: Վասնորոյ և քրիստոնէական հոգու այդ բարձրագոյն ճաճանչների ցոլացումն կտայ միայն իրական կատարելութեան դիմող՝ քրիստոնէական միջնորդում շնչող քրիստոնեան և ոչ թէ նա, որ մարմինը գգուող կերակուրից զատ ուրիշ ոչինչ չէ տեսնում: Մեկնողը պէտք է հասկանայ, ըզգայ և խոստովանէ իւր մեկնելիքն և տալա նոյն զգացմունքներին և գաղափարներին արտայայտութիւն տայ բնականաբար, որպէս զի նման հոգեկան ելէկէշների զարկ տայ և այլոց մէջ: Նա պէտք է կարենայ ընդունել գրուածքի ոգին իւր մէջ և այնպէս

իւր մատենագրութեան մէջ. ս. Գրիգոր Նարեկացունը՝ նոյնպէս: Մեկնութիւն գործոց առաքելոց. Վենետիկ 1840, Ն. Շնորհալի, մեկնութիւն աւետարանին Մատթէոսի Կ. Պօլիս 1825, Իգնատիոս Վարդապետ, Մեկն. Ղուկասու. Կ. Պոլիս 1824, Սարգիս Շնորհալի, Մեկն. Կաթողիկեայց. Կ. Պոլիս 1743. և այլն:

1 Տես և Hagenbach. անդ՝ էջ 196:

կենդանութիւն տայ իւր խօսքին: Դորանից կհետեւի այն, որ քանիցս ևս կարգայ ս. Գիրքը, նորանոր օգուտներ կունենայ, նորանոր բարձր գաղափարների շարժառիթ կստանայ:

Մեկնութեան հիմնական շաւղով ընթացք է բացւում նաև քարոզի համար, որի մէջ անշուշտ պէտք է պահպանել գիտնական ճշմարտութիւնն¹ և ապա դարձնել ս. Գրքի առաձները դէպի ներկայ հանգամանքներն ու իրողութիւնները: Մեքել ու բռնադբօսել² ս. Գրքի խօսքերը՝ թէպէտ հէնց բարի նպատակով՝ բացարձակապէս արգելւում է ճշմարտութիւն սիրողներին:

Առհասարակ ս. Գրքի հասկանալի մասերի պարզ ընթերցումն պէտք է վարժութեան միջոց լինի և ապա մեկնութեան ժամանակ ս. Գիրքն օտար ինչ լինի: Քանի որ բնագրի լեզուներին ծանօթ չեն Հայոց դպրոցներում, խիստ օգտակար կարեն լինել և գրաբարի թարգմանելը կամ համեմատելը զանազան օտար թարգմանութիւնների հետ, գեղեցիկ կտրոների սերտելը, գրուածներին և յօդուածների բաղդատութիւնն և այլն: Այնուհետև պէտք է ջանալ մեկնութիւնն ըստ կարելոյն կարճ անել, որպէս զի ս. Գրքի խօսքերն անսխալութեան իւրաքանչիւրի մաքում: ³ Մեկնութիւնն

¹ Հատ օգտակար ձեռնարկներ կարեն լինել աւետարանների համար Գօդէի (Godet) գեղեցիկ մեկնութիւնները գոնէ Քրանսերէն գիտեցողների համար:

² Այդ Հռովմէական արուեստն է. զորօր. մէկը հիմնուելով 1 Յով. Բ, 16-ի վրայ, ասում է որ դժոխքը երեք դռներ ունի՝ մէկը մարմնաւոր և անամօթ մարդկանց համար, միւսը ժլատների, երրորդը՝ հպարտների:

³ Հին ժամանակ կար և այլարանական մեկնութիւն, որ սկիզբն առաւ Աղեքսանդրիայում և ձգտում էր ամեն ինչի մէջ մի այլաբանական իմաստ ևս գտնել: Դորա զարգացման զարկ տուաւ Օրիգինէս († 254) քրիստոնեայ աշխարհում, որ հինմնագրեց եռակի իմաստի տեսութիւն՝ ըստ մարդկային մարմնի, հոգու և ոգու, այն է՝ տառական, բարոյական և հոգեւոր, սակայն այդ շատ էլ ընդհանրութիւն չգտաւ, որպէս օրինակ Յովհանն Ոսկերեանի մեկնութիւնների մէջ: Սակայն Հռովմայ եկեղեցում այդ այլ կերպարանք ստացաւ. Հիրոնիմոս († 420), և Ամբրոսիոսից († 397) շատ առաջ գնաց Օգոստինոսը († 430), ոյժ տալով այլաբանականին, այնպէս որ հետզհետեւ եկեղեցու հայեացքները գերակշռեցին և Հռովմ Գրիգոր Մեծից († 604) յետոյ իւր գաղափարները ս. Գրքի գլխին կապեց:

ընդհանրապէս եթէ սովորողն ինքն գտնէ ուսուցողի օգնութեամբ՝ այդ է՝ որ ճշմարիտ վարժութիւն կլինի բոլորովին անկատելի կերպով: Չմոռանալով թէ քանի առատ և բազմակողմանի են բարոյական գաղափարները ս. Գրքի մէջ, չենք կարող ժխտել՝ որ այդ թանգագին գանձարանն իւրաքանչիւրի սյուսբէնը պէտք է լինի, ըստ որում և մեկնութիւնը սլարաէ ըստ ամենայնի անհրաժեշտ տեղ ղռնել կրթութեան գործի մէջ: Նորա լուսաբանութիւնը լուսոյ երկարատեւ շողեր կցողացնեն՝ ում մէջ բացուած է բարոյականութեան գէթ փոքրիկ մի հայելի:

(Շարունակելի):

Ա. ՏԷՐ-ՄԻՔԵԼԵԱՆ.

Միջնադարեան մեկնիչների գործը ոչ թէ ս. գիրքը մեկնելն էր, այլ Հռովմայ հայեացքներին համաձայնեցնելը, Փոքր ինչ ուշ միայն՝ բնագրներն ուսումնասիրելով՝ հակահռովմէական ուղղութիւն սկսուեց և ս. Գիրքը յառաջ անցաւ հակառակ Հռովմայ վարդապետների գրութիւնների: Այժմ մինչդեռ Գերմանիայում պատմական-լեզուաբանական հիմունքի վրայ է ընթանում մեկնութիւնը, Հռովմայ գործն է իւր դարեւոր հայրերի կարծիքները թուել այս ու այն կէտի նկատմամբ և նոցա իրար հետ համաձայնեցնել, նորա կարծիքով Հռովմէական եկեղեցուց դուրս ոչ ս. Գիրք կայ, ոչ ուղիղ մեկնութիւն:

Հայոց մէջ յայտնի են իբրեւ առաւել պարզ վերծանողներ՝ Մամրէ, Եղիշէ, Գրիգոր Արշարունի, Ստեփաննոս Սիւնեցի, Խոսրովիկ, Խոսրով Անճրեացի, Ասողիկ և այլն: Միջնադարեան մեկնիչները շեղուում են նախնեաց պարզութիւններից, վարակուելով արեւմտեան հոսանքից, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վարդապետութիւնից սկսեալ՝ նախնեաց մէջ չէ ճանաչուել ս. Գրքի պարզ լուսաբանելուց զատ այլ ինչ: